

קבורת חמור: ביזוי המת כעונש

חנינה בן מנחם

עונשי ביוש מתועדים בחברות רבות. כבר בעת העתיקה חוקי חמורבי קובעים עונשי ביוש, כגון גילוח הזקן ושערות הראש, לשורה של עבירות.¹ שכיחותם של עונשי ביוש מוסכרת ראשית לכול בעלות הנמוכה הנדרשת להטלתם, בזמינותם, ובהשפעתם החברתית הנובעת מנוכחות מתמדת של סממני הביוש. יתרון נוסף של עונשי ביוש הוא בהמחשת המחיר על עבירות לחברה כולה, בהיות העונש מבוצע בפורום הציבורי לעיני כול, ולעיתים אף בהשתתפות הקהל. אף שבכל עונש יש ממד פוגעני ומבזה, פגיעה ישירה ומכוונת בכבוד, שנתפס בהרבה תרבויות כטובין רב ערך, נחשבת לחמורה יותר מן הפגיעה בחופש, בגוף או ברכוש של העבריין. דווקא בגלל ייחוס ערך רב לכבוד האדם, עשויה הפגיעה בו להוות ענישה אפקטיבית. הרעיון שגם לעבריין יש מגילת זכויות שאסור לפגוע בה הוא חידוש של העת החדשה. אכן, בספרות המשפטית העכשווית ישנו דיון בשאלה אם עונשי ביוש דורשים הצדקה מעבר להצדקות הניתנות בדרך כלל לענישה, ואם כן מהי.²

בהקשר של המשפט היהודי, כבוד הבריות נתפס כערך מכונן שכן האדם נברא בצלם אלוהים. תפיסה מושרשת כזאת יכולה לשלול מכול וכול קיומם של עונשי ביוש, אך, כפי שאמרתי, היא יכולה דווקא להביא לפגיעה בערך זה כאמצעי ענישה יעיל, וזאת למרות המתח שנוצר כתוצאה מכך בעולם הערכים של המשפט.³ ואכן, המשפט היהודי מטיל עונשי ביוש בצורות שונות. מאמר זה מוקדש לעונש המכונה "קבורת חמור".⁴

- 1 G. R. DRIVER AND JOHN C. MILES, THE BABYLONIAN LAWS 1 277-280 (1952). וראו עוד אצל מאיר מלול קובצי הדינים: ואוספים משפטיים אחרים מן המזרח הקדום (2010).
- 2 הספרות בעניין זה מרובה. אציין רק שני ספרים מובילים בתחום: MARTHA C. NUSSBAUM, HIDING FROM HUMANITY: DISGUST, SHAME AND THE LAW (2004); SHAME PUNISHMENT (Thom Brooks ed., 2014).
- 3 אני חוזר לעניין זה בסוף המאמר.
- 4 אף שדיון זה מזכיר את נושא ספרו של ד"ר מנפרד הרבסט, גיבור הרומן שירה של ש"י עגנון, על קבורת עניים בביזנטיון, נושא שעגנון מלגלג עליו, בהקשר של המשפט היהודי דיון בנושא זה מעלה כפי שנראה כמה שאלות עקרוניות. ראו שמואל יוסף עגנון שירה (1971) 44.

קבורת חמור היא כינוי לקבורה מבזה של הנפטר כעונש על התנהגותו בחייו. ירמיהו מנבא שגופת יהויקים בן יאשיהו לא תובא לקבר ישראל: "לִכְן פֶּה אָמַר ה' אֶל יְהוֹיָקִים בֶּן יֹאשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוֹי אָחִי וְהוֹי אָחוֹת לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוֹי אָדוֹן וְהוֹי הֵדָה. קְבוּרַת חָמּוֹר יִקָּבֵר וְהִשְׁלַךְ מִהַלְאָה לְשַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם".⁵ פסוק זה קבע את כינוי עונש זה בשם "קבורת חמור".⁶ כפי שמאמר זה מראה, עונש זה מתועד בשורה ארוכה של מקורות רבניים החל מן המאה השתיים-עשרה. יש להבחין בין עונש קבורת חמור פסיבי לעונש קבורת חמור אקטיבי. בראשון, יחס של כבוד הנהוג בדרך כלל בנפטר אינו כלול בהלוויית המת, לדוגמה קבורה של המאבד עצמו לדעת, שאין קורעין ואין חולצין עליו ואין מספדין עליו אבל עומדין עליו בשורה,⁷ ואילו בשני, לא רק שהמת נקבר ללא הטקס המקובל, אלא שנוהגים בו מעשי בזיו בצורה יזומה. תיאור של קבורת חמור מבזה מן המאה התשע-עשרה מצוי בזיכרונותיו של וויגדרמאן: "אחר כך הטילו את גופו לתוך עגלת אשפה, הסירו מעליה אופן אחד וסוסה דלה סחבה את העגלה בשווקים וברחובות [...] אחרי העגלה רצו נערים ועדר כלבים. 'החברה הלבנה' זרקה כעכים לפני העגלה ועל גבי העגלה: הכלבים קפצו וחטפו את הכעכים".⁸ התיאור

- 5 ירמיהו כב 18-20. על מקומו של החמור בתרבות ראו יעקב שביט ויהודה ריינהרץ *חמוריות: מסע בעקבות החמור, מיתולוגיה, אלגוריה, סמליות וקלישאה* (2014). מן הראוי לציין שלמושג קבורת חמור היסטוריה ארוכה יותר וקדומה יותר. בהרבה אתרים בארץ ישראל, בסוריה ובמצרים נמצאו קברי חמורים מן התקופה הכנענית שנהגו בהם כבוד רב, ואף ייחסו ככל הנראה השפעה מאגית לחמור ובמקרים מסוימים קברו חמורים מתחת לבניין כהגנה וסימן להצלחה של יושבי הבית. HASKEL J. GREENFIELD, ITZHAQ SHAI & AREN. MAEIR, *Being an "ass": An Early Bronze Age Burial of a Donkey from Tell es-Safi/Gath, Israel*, 6 BIOARCHAEOLOGY OF THE NEAR EAST 21 (2012).
- שמו של חמור בן שכם מעיד גם הוא על יחס של כבוד לחמור. החמור נזכר גם במצוות עריפת פטר חמור בתורה, ראו שמות יג 13; במדבר יח 15. לפי חז"ל החיוב של עריפת פטר חמור חל רק על חמורים, ואילו לפי פילון הדין חל על כל הבהמות הלא טהורות. פילון, *על החוקים לפרטיהם א*, פסקה 135, כך גם לפי יוסף בן מתתיהו *קדמוניות היהודים* ד 71 (מהדורת שור 176). האם המצווה מבטאת הד ליחס החיובי לחמורים או שהתורה נלחמת בו? האם ירמיהו מודע להיסטוריה של קבורת חמור מכובדת או שבינתיים התהפך הדבר וקבורת חמור מבטאת קבורה משפילה?
- 6 רבי יוחנן מכנה קבורת אדם בעמידה "קבורת חמורים", אבל שם לא מדובר בענישה כלל אלא בקבורה מבזה, אם כי יש שהעדיפו קבורה כזאת כדי להיות מוכנים להליכה בשעת תחיית המתים, ראו שאול חנא *קוק עיונים ומחקרים* כרך ב 97-101 (תשכ"ג); בבלי, בבא בתרא קא, ע"א-ע"ב.
- 7 אבל רבתי, פרק ב, הלכה א (מהדורת קמינקא, עמ' יט). וראו להלן תיאור של קבורת מתאבדים ביהדות מרוקו (ה"ש 66).
- 8 ש' וויגדרמאן "קבורת חמור (שמעתי בצ'לניק מפי זקנים עדי ראיה)" *רשומות: מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל*, ב 448. וראו להלן ה"ש 59.

הזה חוזר אומנם בכמה מקורות,⁹ אך ספק אם הוא אכן נותן תמונה נאמנה של אופן ביצוע העונש. יש לזכור שאין נוהל קבוע לקבורת חמור ופעמים שהביטוי מציין אך ורק קבורה ליד הגדר. לעניינו די אם בתודעה הציבורית קיים אופן מבזה ואלים של קבורה.

במאמר מוקדם עסקתי בעונש ביוש אחר, עמוד הקלון – הקונע,¹⁰ ושם דנתי בכמה שאלות עקרוניות שעונשי ביוש מעלים בהקשר של המשפט היהודי. עונשי ביוש כגון הקונע וקבורת חמור אינם נכללים במקורות הקנוניים של המשפט העברי – בתלמוד, במשנה תורה, בטור או בשולחן ערוך. כפי שנראה בהמשך, המקורות הכתובים אינם שותקים לחלוטין בעניין ביזוי המת, שהרי מתוכם אנו למדים על תופעה זו: תשובות, חרמות, תקנות ופסקי דין – מזכירים עונש כזה כעניין שבשגרה, אבל מאלפת שתיקתם של המקורות הקנוניים של ההלכה. מתקיים פער בין פניה הרשמיות של ההלכה לבין המנהג בפועל. דיון בפרשת הקבורה המבזה שהייתה נהוגה במרחב השיפוט היהודי מעלה את השאלה העקרונית היכן יש לתור אחר עמדת המשפט העברי בנושא כלשהו – בפרקטיקה הנהוגת או בספרי החוק והמשפט. תיאורטיקן של המשפט יתעניין יותר בחוק הכתוב, ואילו סוציולוג או היסטוריון ידגיש את המשפט הנהוג הלכה למעשה. היכרות מאוזנת ומחקר מעמיק חייבים לכלול את המופעים השונים תוך ניסיון להסביר את שתיקתם של מקורות מרכזיים נוכח פרקטיקה נהוגת. שלושה הסברים ניתן אולי להציע לשתיקה זו. האחד: עונשי ביוש אלה אינם מופיעים בתלמוד, ולא זו בלבד אלא שהם חדרו לפרקטיקה הנהוגת ממקורות לא יהודיים. גם עונש הקונע וגם קבורת חמור נהגו בתרבות הנוצרית כדבר שבשגרה וחדירתם לתרבות המשפט היהודי הייתה בבחינת אימוץ דרכי האמורי. השני, היותם של עונשים אלו עומדים אלו עומדים בניגוד לרעיון של כבוד הבריות המודגש היטב במקורות התלמודיים. והשלישי הוא שאולי יש ללמוד משתיקת המקורות הקנוניים על ביקורת סמויה ועקיפה על עונשי ביוש, אם כי לא התנגדות ממשית.

מתח יסודי שנראה להלן במקורות נוגע למהות העונש. האם זהו עונש הרתעתי ומשמש כאמצעי לחץ על העברייני, או שמא יש בביזוי המת גם ממד של גמול וכפרה? המודל השני מבוסס על ההנחה שנשארת זיקה בין הנפטר לבין גופתו, כך שביזוי המת הוא למעשה ענישה לאחר מיתה. גם כאשר עונש קבורת חמור מוטל על האדם בחייו הוא למעשה איום בענישה המתממש רק לאחר המוות. גישת התלמוד, שקבורה היא כפרה ושביזוי הגופה הוא סימן טוב למת משום שנפרעים ממנו ובכך נחסך ממנו עונש גדול יותר, מתאימה למודל זה.¹¹ עם זאת, הרעיון שבית דין של מטה מטיל עונש שתחולתו

9 ראו להלן בהמשך המאמר.

10 HANINA BEN MENAHEM, *Shame Punishment in Jewish Legal Culture: Some Preliminary Observations*, 19 THE JEWISH L. ANN. 17 (2011).

11 Saul Lieberman, *Some Aspects of After Life in Early Rabbinic Literature*, in TEXTS AND STUDIES 235, 247 (Ktav Pub. House, 1974); מחקרים

לאחר המוות נראה מוקשה. למעשה, גם המודל ההרתעתי מבוסס על ההנחה שיש קשר בין העברייין בחייו לבין גופתו לאחר המוות. ליתר דיוק, ההנחה היא שהעברייין והחברה שבה הוא חי מכירים בקשר כזה. לפיכך, כל עוד לא חוזר העברייין מחטאו העונש מתממש בחייו: הפחד והבושה הנוכחים בחיי העברייין הם העונש עצמו.¹² להכרזה על אדם שהוא צפוי לקבורת חמור יש משמעות בתוך הקהילה וההכרזה גורמת לריחוק והיבדלות ממנו, ואכן העונש מלווה תמיד בהטלת חרם.

חשיבותה האוניברסלית של קבורת המת

יחס מיוחד למת הוא כנראה נוהג אוניברסלי, חוצה תרבויות וזמן, ופגיעה בו נחשבת לעניין חמור. הוגה הדעות האיטלקי ג'מבטיסטה ויקו גורס שבין העקרונות האוניברסליים הנהוגים בכל האומות קיימים מנהגי קבורה:

אנו רואים שכל האומות, הן הברבריות והן התרבותיות, למרות הפער העצום במרחב ובזמן שביניהן ולמרות שכל אחת מהן נוסדה בנפרד, שומרות על שלושה מנהגים אנושיים: לכולן דת כלשהי, אצל כולן מתקיימים טקסי נישואין כדת, וכולן קוברים את מתיהם.¹³

והוא מתאר בצבעים קודרים חברה שבה לא מתקיימים טקסי קבורה:

הבה ננסה לצייר בנפשנו מצב חייתי שבו תופקנה גוויות בני אדם על פני האדמה ללא קבורה, טרף לעורבים ולכלבים. אין ספק שמנהג בהמי שכזה יגרום לכך שגם השדות יישארו לא־מעובדים, והערים תהיינה ריקות מאדם, ובני האדם יצאו כחזירים לאכול בלוטים שאותם ילקטו מבין האיברים הרקובים של קרוביהם המתים.¹⁴

אכן, גם בעולם העתיק נחשבה שלילת קבורתו של המת למצב פגום. בעלילות גלגמש, כאשר מדובר על גורל היצורים אחר מותם נאמר "הראית את האיש אשר פגרו מושלך בשדה – כן אני ראיתיו צלו לא ידע מנוח".¹⁵ ובאנטיגונה קריאון מצווה – וכאן זה עונש המוטל על ידי המלך – שאת אחיו פוליניקס "אסור לקבור, אסור לבכות עליו, יאכלנו עוף ילוקו הכלבים דמו יהיה פגרו מראה מבעית לכל רואיו".¹⁶

בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ 1 (משה בר־אשר, ברכיהו ליפשיץ, אריה ארדעי ויהודה לוינסון עורכים, 2005).

12 ראו להלן ליד הערה 57 דוגמה לעוצמת הפחד מקבורת חמור.

13 ג'מבטיסטה ויקו **המדע החדש** 113 (אריאל רטהאוז מתרגם, 2005).

14 שם, עמ' 115.

15 **עלילות גלגמש** 116–117 (שאל טשרניחובסקי מתרגם, תרפ"ד).

16 סופוקלס **אנטיגונה** 266, שורות 200–203 (שלמה דיקמן מתרגם, 1969). המשפט האנגלי

הטיל עונש של קבורה מבזה על מתאבדים כבר במאה ה־18 ראו, **4 WILLIAM BLACKSTONE**,

בתורה מודגש שקבורת הגופה היא מצווה מפורשת (דברים כא 23) "ולא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו", ובתורה חז"ל חובה לקבור מת מצווה ואפילו כוהן מיטמא לו. ומנגד, בתוכחה (דברים כח 26) מוזהר העם כי אם יחטא "והיתה נבלתך למאכל לכל עוף השמים ולבהמת הארץ ואין מחריד". פסוקים רבים במקרא חוזרים על הגורל הצפוי לרשעים שנבלתם תהא מושלכת בשדה ואין קובר. ¹⁷ אך יש להדגיש שבמקרא ביזוי המת כעונש נורמטיבי הוא תמיד עונש משמיים ואף פעם לא ניתנת סמכות לבית דין של מטה להטיל עונש זה.

מהי הדרך הראויה לטפל בגופת המת? בתלמוד הבבלי אנו פוגשים יחס דו-ערכי לקבורת הנפטר באדמה. מצד אחד התלמוד רואה את קבורת המת כמצווה, אך מצד שני הוא תופס את הטמנת הגופה באדמה כמעשה מבזה ומכפר. התלמוד מביא את דברי רבי יוחנן בשם רשב"י "רמז לקבורה מן התורה מניין תלמוד לומר כי קבור תקברנו מכאן רמז לקבורה מן התורה", ¹⁸ רמז אך לא חיוב של ממש. ¹⁹ כאשר נשאל רב חמא על ידי המלך הפרסי שבור מלכא "קבורה מן התורה מניין?" לא ידע להשיבו דבר וכל הניסיונות שהתלמוד מנסה להשיב על שאלה זו נדחים. ²⁰ יש להניח ששבור מלכא ראה בקבורת האדם באדמה יחס משפיל כלפי המת משום שבמסורת הפרסית המת אינו נטמן באדמה. ²¹ ואכן, גם התלמוד גורס שקבורת המת באדמה יש בה משום כפרה שכן נהגים בו במת בביזוי "בהטמנה זו שמורידים ומשפילים אותו בתחתיות". ²² אדרבה, ביזוי המת – והטמנתו באדמה היא ביזוי – נחשב דווקא כסימן טוב למת שכן נפרעין ממנו כאן ועכשיו ומצילים אותו מאשה של גיהנום: "רבי נתן אומר סימן יפה למת שנפרעין ממנו לאחר מיתה: מת שלא נספד ולא נקבר, או שחיה גוררתו או שהיו גשמים מזלפין על מטתו זהו סימן יפה למת". ²³ וכך גם מובא בתלמוד:

תנו רבנן: ששה דברים עשה חזקיה המלך, על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו. גירר עצמות אביו על מטה של חבלים – והודו לו. ²⁴

COMMENTARIES ON THE LAWS OF ENGLAND, 190 (The Clarendon Press, 1765-1769).

- 17 מלכים א, יג 22; יד 11; מלכים ב, ט 10, 37; ישעיהו יד 19; ירמיהו טז 4, 6; כב 18-19; תהילים עט 2.
- 18 בבלי, סנהדרין מו, ע"ב.
- 19 הרמב"ם פוסק שקבורה היא מצווה שנאמר "כי קבור תקברנו". ראו משנה תורה, אבל פרק יב הלכה א; זכיה ומתנה פרק יא הלכה כד.
- 20 בבלי, סנהדרין מו, ע"ב.
- 21 העדות הקדומה ביותר על נוהג זה היא אצל הרודוטוס (480-425 לפנה"ס) **ההיסטוריונים** ספר ראשון פסוק 140 (אלכסנדר שור מתרגם), ובכתבים הפרסיים Videvdad V.3.8 ואילך. אני מודה לד"ר ישי קיל על ההפניה הזאת.
- 22 רש"י, סנהדרין מו, ע"ב, ד"ה "או".
- 23 בבלי, סנהדרין מו, ע"א.
- 24 בבלי, פסחים נו, ע"א; בבלי, סנהדרין מז, ע"א. ליברמן מעיר ש"גרר" הוא מונח טכני

חזקיה המלך ביקש לנקות את אביו מחטאיו ולכן גרר את גופתו כדי שתתבזה, ולכן הורו לו חכמים. בעלי התוספות, שהיו ערים למתח בין ביזוי המת שסימן טוב הוא לו ובין ביזוי שהוא ביזיון הגופה ואסור, מבחינים בין דרגות ביזוי: בביזוי המת שסימן טוב הוא למת לא מדובר שלא נקבר כלל אלא שלא נקבר לפי כבודו, ואילו השלכת הגופה בשדה היא קבורה מבזה ואסורה.²⁵

קבורת חמור כעונש בספרות התלמודית וספרות הגאונים והראשונים

לפני שנעבור לסקירת המקורות הדנים בקבורת חמור כעונש, יש לציין שמן התלמוד עולה שעיקוב קבורה וניוול המת לשם גביית חוב מותרים אם התביעה לכך לא באה מצד בן משפחה של הנפטר.²⁶ הרעיון העומד בבסיס ההבחנה בין תובע זר לתובע בן משפחה הוא שעל תובע בן משפחה מוטלת החובה לקבור את המת ויכולים בני המשפחה האחרים לדרוש את קבורת המת משום פגם משפחה, כלומר החובה נובעת מקשרי משפחה ואינה מתייחסת למת באופן ישיר. בהקשר זה מעניין הקטע הבא מאור זרוע לרבי יצחק מווינה:

אני יצחק המחבר בר' משה שמעתי שבא מעשה לפני רבינו תם זצ"ל בראובן שהיה חייב לשמעון מנה ומת ראובן. ונסתפק רבינו תם זצ"ל, אם מן הדין יכול לעכב שלא לקבורו עד שיפרעו לו המנה שחייב לו שהיה ידוע שהיה חייב לו, או שמא אינו רשאי לנוולו. ונמלך ברבינו שמריה בר מרדכי זצ"ל. והשיב לו שהדין עם שמעון ויכול מן הדין לעכב את קבורתו עד שיפרעו לו, הואיל וידוע שהוא חייב לו, כמסקנה דשמעתין (בבא בתרא קנד, ע"ב) דיכלי למימר זוזי יהבינן, לינוול ולינוול [= שיכולים הם לומר: אנו כסף נתנו לו, שיתנוול ויתנוול]. וקיבל רבינו תם את דבריו. ונראה בעיני דדוקא ששמעון לא היה קרובו של ראובן, אבל היה קרובו של ראובן בני המשפחה מוחין בידו שלא לעכב את קבורתו שלא לנוולו, ממה שפירש רבינו שמואל זצ"ל: "לינוול ולינוול – אין אנו חוששין בכושטו שאינו קרובינו והפסדינו מרובה", עכ"ל.²⁷

המציין גרירת הגופה לצורך ביזויה בדומה לנוהג מקביל בתרבות הרומית לבזות גופות של שליטים עריצים, וראו ליברמן TEXT AND STUDIES, לעיל ה"ש 11, שם.

25 תוספות, בבלי סנהדרין מו, ע"ב, ד"ה "קבורה".

26 בבלי, בבא בתרא קנד, ע"א-ע"ב.

27 ספר אור זרוע, חלק ג, פסקי בבא בתרא, סימן קצט (מהדורת פוזנא, עמ' 59). כאבל רבתי נאמר שפסקו חכמים שתביעת בני משפחה לבדוק סימנים של תינוק בן משפחתם שמת וציווה את רכושו לאחרים והניח את משפחתו תידחה כי "אחר שנסתם הגולל אין מזיזין". ראו אבל רבתי, לעיל ה"ש 7, בפרק ד הלכה יב (עמ' כט-ל).

משמעות הרברים היא שהמצווה לקבור את המת ולמנוע ניוולו עשויה לפעמים להידחות בשל שיקול פרגמטי. המעבר מניוול המת לצורכי גביית חוב לדחיית הקבורה או ניוול המת כצורת ענישה מתבקש מאליו.

נעקוב עכשיו אחרי ההופעות הראשונות של ביזוי המת כעונש המוטל על ידי בית דין. בתלמוד לא מצינו דוגמה לכך. המעשה הבא המובא בירושלמי אינו ראייה מבוססת שניתן להטיל עונש של קבורה מבזה, אף שכפי שנראה בהמשך יש המצטטים אותו בהקשר זה:

מעשה בטבח אחד בציפורין שהיה מאכיל את ישראל נבילות וטריפות, פעם אחת ערב יום הכיפורים עם חשיכה שתי יין הרבה ונשתכר ועלה לראש הגג ונפל ומת, התחילו הכלבים מלקקין בדמו, אתון שאלון לרבי חנינה מהו מיעברתיה מן קומיהון, אמר להן כתיב "ואנשי קודש תהיון לי ובשר בשדה טריפה לא תאכלו לכלב תשליכון אותן", זה גזל את הכלבים והאכיל את ישראל נבילות וטריפות ארפון לון מדיריהון אינון אכלין [=הניחו להם (לכלבים) משלהם הם אוכלים].²⁸

ההוראה של רבי חנינה מבוססת ככל הנראה על כך שהטבח מת ביום הכיפורים עצמו ומשום כך הורה לעכב את קבורתו. יש לציין שעצם הזכרת מועד האירוע – ערב יום הכיפורים עם חשיכה – מלמד שההוראה הייתה קשורה לכך, לפיכך, אין ללמוד ממעשה זה הוראה כללית לגבי עונש קבורה.²⁹ מה עוד שבסיפור הנוכחי יש היבט מיוחד של העיקרון של עין תחת עין; אך לא נראה שמדובר כאן בעיקרון ההלכתי של עין תחת עין, אלא רק בתוספת רטורית-ציורית שנועדה להפחית מחומרת ההוראה.

במקום נוסף אנו מוצאים אמירה מתחום האגדה בהקשר זה:

אמר רב ששת משום ר' אלעזר בן עזריה כל המספר לשון הרע וכל המקבל לשון הרע וכל המעיד עדות שקר ראוי להשליכו לכלבים דכתיב לכלב תשליכון אותו וסמך ליה לא תשא שמע שוא וגו' קרי ביה נמי לא תשא.³⁰

גם כאן ניכר שלא מדובר בהוראה הלכתית פורמלית וכללית.

בתקופת הגאונים ניתן למצוא מעבר לענישה של ממש בתחום הקבורה. המופעים הראשונים עדיין אינם משתמשים במונח קבורת חמור, אך הם מציינים שלילת קבורה

28 ירושלמי, עבודה זרה ב, ג (מא, א). בירושלמי, תרומות ה, ה (מה, ג) מסופר שהמעשה היה בערב שבת. ראו ליברמן *TEXTS AND STUDIES*, לעיל ה"ש 11, שם.

29 אך ראו ר' חיים פלאג', שו"ת חיים ביד, סימן קט (מהדרות אזמיר תרל"ג, עמ' קכ-קכא).

30 בבלי, מכות כג, ע"א.

כעונש. בעל השאלות הופך את דברי רב ששת³¹ שנראים כהבעת עמדה ערכית להוראה מעשית:

[...] וכל מאן דמסהיד סהדותא דשקרא בחבריה לא חזייה נבילתיה למיחת בקבורה אלא מיפל קמי כלבא [= כל מי שמעיד עדות שקר בחברו, לא יורד לקבורה אלא נופל לפני כלב] דאמר רב ששת משום רבי אלעזר בן עזריה: כל המספר לשון הרע וכל המקבלו וכל המעיד עדות שקר בחבירו ראוי להשליכו לכלבים שנאמר 'לכלב תשליכון אותו', וסמין ליה 'לא תשא שמע שוא' וקרי ביה לא תשיא.³²

מקור חשוב ומרכזי שבו נזכרת ענישה הכורכת גם ענייני קבורה נמצא בשו"ת שערי צדק בתשובתו של רב פלטוי (המאה התשיעית) המסבירה מהו חרם ומהי שמתא. הנוסח המופיע בחרמות הוא זה:

אף אתם כשמגיעין אצלכם פתחא ואחרמתא דא תחרימו ונדו אותו כל יום תמיד והכריזו עליו שפתו פת כותיים ויינו יין נסך ופירותיו טבלים וספריו ספרי קוסמים וחתכו ציצית שלו ועקרו מזוזותיו ואל תתפללו עמו ואל תמולו לו בן ואל ילמדו את בניו בבתי הכנסיות³³ ואל תקברו לו מתו ואל תכניסו אותו לא בחבורת מצוה ולא לחבורת רשות ושטפו כוח אחריו ונהגו בו מנהג בזיון ומנהג גויים.³⁴

- 31 שם כתוב "ראוי" ואילו כאן נראה שמדובר בהוראה מעשית.
- 32 שאילתות דרב אחאי, פרשת יתרו, שאילתא סב (מהדורת מירסקי, עמ' קנה-קנו).
- 33 בים של שלמה, בבא קמא, פרק י, סימן יג (מהדורת שטעטטין, עמ' קו), מופיע בנוסח התשובה "והוציאו בניו מבית הספר ואשתו מבית הכנסת". המהרש"ל כותב בפסקנות שהדרישה להוציא את הבנים מבית הספר ואת אשתו מבית הכנסת אינה נכונה והוא טוען ששתי דרישות אלה ודאי לא יצאו מפי הגאון שהרי אם הוא חטא אשתו לא חטאה. המהרש"ל מסכים שכעונש לא ימולו את הבנים ולא יקברו את מתיו משום שאלו חובות המוטלות עליו ו"הם כבודו". כלומר אף על פי שהעונש של שלילת הקבורה אינו חל רק על העבריין אלא גם על בני משפחתו, הטעם הוא ששלילת הקבורה של בני משפחתו פוגעת בו ולא במתים עצמם.
- בית דין בארצות הברית הורה לאחרונה לעכב קבורת אישה משום שבנה עיגן את אשתו במשך שנים רבות ותלה את רישיון קבורתה במתן הגט. עניין דומה נידון גם בבג"ץ 5185/13 פלוני נ' בית הדין הרבני הגדול בירושלים (פורסם בנוב, 28.02.2017). כאן ההוראה לעכב את הקבורה מתייחסת לאישה שאינה צד לסכסוך או לעבירה ואף שבחרמות שראינו מופיע לפעמים איסור קבורה לא רק לעבריין אלא גם לבני משפחתו, החלת איסור במפורש על מי שאינו עבריין שונה.
- 34 ספר שערי צדק: תשובות הגאונים, חלק ד, שער ה, סימן יד (מהדורת ירושלים, עמ' קסו). ההדגשה לא במקור.

וריאציות של נוסח חרם זה הכולל התייחסות מפורשת לעניין הקבורה – "ואל תקברו לו מתו" – נמצא ברבות מלשונות החרם מכאן ואילך, וכפי שנראה לאורך מאמר זה. כך למשל בספר השטרות לרבי יהודה בר ברזילי הברצלוני (ספרד המאה 11-12), מצוי בין שטרי אפטרופסתא דיתמי שטר מינוי המטיל עונש חמור על מי שאינו מציית לבעל שררה שקיבל מינוי על הציבור:

והסכמנו במעמד כל בני קהלינו וקבלנו על עצמינו ועל דורותינו בקבלה ובשבועות ובנדרים קבול גמור שלא יהא רשות לנו ולבנינו עד עולם לזוז מתוכחותיו והוראותיו ומילוליו וכל בר ישראל מבני קהלינו שיצא מדבריו או יעבור על מצותיו יהא בחזקת נדוי בניו ממזרים פתו פת כותי ויינו יין נסך לא יקבר בקברי ישראל ויצאו בניו מבית הספר ולא יומל לו בן ומי שיעבור מדבריו וישנה את הדרך ויעקש את הישרה יהא בחרם יהושע בן נוץ ובקללת אלישע בן שפט ובשמתא דרב יהודה בר יחזקאל [...] וזה שכתבנו האי שטרא דתקנתא הכא לא שזה מקומה כי בכתב המינוי הוא מקומה אלא כתבנוהו כאן לפי שנמצא בנוסחא עתיקה בכלל השטרות.³⁵

התוספת שבאה בעקבות שטר המינוי, המשובץ בין שטרי אפטרופסתא ולא בין שטרי מינוי, מעידה שמחבר הספר ראה בו משהו חריג ולכן השאיר אותו במקומו כפי שמצא ב"נוסחא עתיקה".

אחד המקורות החשובים והקדומים ביותר שבהם יש התייחסות לקבורת חמור (כאן, אי-קבורה) כעונש לאדם רשע היא תשובתו של האור זרוע (1180-1250):

ואדם ידוע שהא בעל עבירות לא מיבעיא [= אין צריך לומר] שאין מצוה להתעסק בקבורתו אלא שאסור להתעסק בקבורתו, וראיה דאמר בירושלמי דתרומות פרק האשה שהלכה: מעשה בטבח אחד בצפורי [...] ותניא באבל רבתי כל הפורשין מדרכי ציבור אין מתעסקין עמהם לכל דבר משמע אפילו לקבורה ובגמ' דידן נמי אסקינן ת"ש וספרו לו כל ישראל וקברו אותו כי זה לכדו יבוא לירבעם אל קבר ואי אמרת כי היכי דתיהוי לי' כפרה הנך נמי ליקברו כי היכי דתיהוי להו כפרה ומשנינן האי דצדיק ליהוי לי' כפר' הנך לא ליהוי להו כפרה.

הלכך אומר לי לבי אני יצחק המחבר שאסור להתעסק בקבורת אדם שידוע שהוא רשע ולא עשה תשובה אבל אדם בינוני שידוע שאינו רשע מצוה להתעסק בו ואסור להלינו אם לא לכבודו כדתנן בפרק נגמר הדין הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכין אינו עובר עליו בלא תעשה פי'

35 ספר השטרות לרבי יהודה בר ברזילי הברצלוני, שטר אפטרופסתא דיתמי (מהדרות האלברשטאם, ברלין 1889, עמ' 8). ההדגשה לא במקור.

רבי יהודה בר נתן לכבודו להספידו. ואסקינן התם דהספדא יקרא דשכבי הוא הלכך מותר להלין את המת כדי להביא לו ארון ותכריכין ומספדין ומקוננות ופעמים שמעכבין מלקבור את המת עד שיבואו קרוביו אם ידוע לבני העיר שיש בזה כבוד המת מותר ואם לאו אסור.³⁶

בהסתמך על הסיפור מהירושלמי שהובא לעיל ועל מקורות נוספים פוסק האור זרוע הלכה למעשה כי "אסור להתעסק בקבורת אדם שידוע שהוא רשע ולא עשה תשובה". נשים לב ללשונו של בעל אור זרוע האומר "הלכך אומר לי לבי אני יצחק המחבר" המרמזת בבירור על כך שלמרות המקורות שהוא מביא, הוא חש שאין לו אסמכתא ברורה להישען עליה מלבד התחושה הפנימית שלו.

ברוגמה הבאה העונש כבר לובש צורה יותר ממסדית ומקובלת. בשו"ת הרי"ד (רבי ישעיה ב"ר מאלי די טראני, 1165-1240) נידון עניינו של אדם שקידש אישה ולא היה יכול לומר בעברית את האמירה "הרי את מקודשת לי" וביקש מחברו שיאמר את המילים האלה, ואחר הקידושין טען האומר שהאישה היא אשתו ולא אשת חברו "והחזיק באשה ימים רבים עד שהוליד בנים". הרי"ד קובע:

השם יפליא את מכותיו ומכות זרעו כי הפליא לעשות נבלה גדולה בישראל, וארור הוא ליי' צבאות ומוכרל מעדת ישראל והבדילו יי' לרעה מכל שבטי ישראל הוא וכל העוזר לו ומחזיק בידו את האשמה הגדולה הזאת, ולא יהא כל בר ישראל רשאי לישא וליתן עמו ולהתפלל עמו ולהתחבר עמו ולא למול את בנו ולא להמצא בקבורתם, כי אם קבורת חמור יקברו סחוב והשלך לכל יקברו בקברי ישראל עד אשר יוציא את הרשעה מביתו ויקבל דין על מה שעשה.³⁷

כאן אנו פוגשים לראשונה את הביטוי קבורת חמור כמציין את הקבורה המבזה שעתידה להיות מנת חלקו של העברייני. יש לשים לב שהמשיב אינו מביא שום מקור הלכתי קרום לכינוי העונש כקבורת חמור חוץ מן הציטוט המקראי שבו כזכור מדובר על עונש משמיים. אי אפשר להתעלם ממקבילה מעניינת ממקורות חיצוניים. בתחילת המאה העשירית אנו פוגשים מסמך כנסייתי מעניין בהקשר זה, בעקבות רצח פאלק, הארכיבישוף של ריימס בשנת 900. הכנסייה הוציאה מסמך הכולל חרם על הרוצח ומשתפי הפעולה איתו:

In the name of God, and by the power of the Holy Ghost, and the authority divinely granted to bishops by Peter, chief of the Apostles, we separate them from the bosom of holy Mother

36 ספר אור זרוע, חלק ב, הלכות אבלות סימן תכב [א] (מהדורת לעהרן, זיטאמיר תרכ"ב, עמ' 72).

37 תשובות הרי"ד, סימן כב (מהדורת וורטהיימר, עמ' קכג).

Church, and condemn them with the anathema of the eternal curse, **that they may have no help of man nor any converse with Christians.** Let them be accursed in the city and accursed in the country. Accursed be their barns and the [...] seed of their lands, their flocks of sheep, and their herds of cattle. [...] **Let no priest say Mass for them, nor in sickness receive their confession, nor, unless they repent, grant them the sacrosanct communion even on their deathbed. But let them be buried in the grave of an ass [...]** that their shame and malediction may be a warning to present and future generations.³⁸

בשני הקטעים ניתן לזהות מרכיבים זהים שכבר פגשנו לעיל: בידול מן הקהל, איסור משא ומתן, שלילת מתן שירותים דתיים, קבורת חמור, ביטול הסנקציות אם העבריינין יחזור בו. מרכיבים אלה נמצאים גם בשו"ת שערי צדק שהובא לעיל וכן בשטר מספר השטרות של רבי יהודה הברצלוני שהובא לעיל, אם כי שם לא הוזכר הביטוי קבורת חמור. הרי"ד חי אומנם באיטליה והטקסט המצוטט הוא מגרמניה, אבל ייתכן שהוא משקף מקור אחר בעל תפוצה רחבה יותר או שהשפעתו הייתה גדולה. הנוהג לבזות גופות של פורקי עול הכנסייה, מורדים עבריינים ורוצחים היה שכיח וגלוי.

הדברים מתיישבים עם האקלים המשפטי באירופה בימי הביניים המאוחרים ובעת החדשה המוקדמת. כך מתארת זאת אסתר כהן:

היו אין ספור הוצאות להורג בתלייה. אין שום עדות לכך שפושעים מן השורה היו זכאים לתהלוכה רשמית. אף על פי כן הם זכו לתשומת לב ציבורית לאחר מותם, ולעתים גם לפניו. אתר ההוצאה להורג ברוב הערים היה ציבורי, לעתים קרובות מחוץ לחומות העיר, במקום הגלוי לכל הבאים בשעריה. בכל מקום שהיה גרדום, הוא נמצא על גבעה הסמוכה לאחד משערי העיר. התיאור שכתב המשורר פרנסואה ויון Villon (1431-1463), על התלויים שהתנדרו ברוח עד שגופותיהם התפרקו, הוא עודנו התזכורת המעציבה ביותר להוצאות להורג בימי הביניים המאוחרים ובעת החדשה המוקדמת. [...] ויון כתב אמנם על פריז, אולם תיאורו הולם את כל ערי אירופה באותה תקופה. וכך, אפילו העבריינין הקטן חסר השם, שלא הותיר אחריו כל רישום בפרוטוקולים

מעוטי הפרטים של המשפט או בכרוניקות הבררניות יותר, בכל זאת הותיר לחיים חיזיון מבעית וריה מבחיל למען יראו וייראו.³⁹

יש לשער שהנוהג הנוצרי להעניש בצורה כזאת פורקי עול השפיע על מערכת המשפט היהודי, מה עוד שהיה לו בסיס בדברי ירמיהו. מובן שאימוץ הנוהג היה מעורן ומאופק לאין שיעור ממה שראו היהודים אצל שכניהם הנוצרים.

חיזוק לטענה שעונשי קבורה מהווים התפתחות בתר-תלמודית, ושהינם תולדת המרחב התרבותי האשכנזי, ניתן למצוא בעובדה שבספרד אנו שומעים על התנגדות לדברי הגאונים; אצל חכמי ספרד מצאנו גישה השוללת מכול וכול את הרעיון של קבורת חמור. כך למשל בשו"ת הרשב"א (1235-1310):

שאלו מנודה שמת בנדויו אם יש רמז בשום מקום שיהא אסור להתעסק בקבורתו. שלא מצינו אלא ב"ד סוקלין את ארונו לא שישליכו עליו גל של אבנים כגלו של עכן אלא ב"ד מניחין אבן אחת על ארונו. אבל איסור בעסק קבורתו לא מצינו. והרי ארונו קבורתו.

תשובה

אני איני יודע שהחמירו בשום מקום על המנודה יתר על מ"ש שם באבל רבתי (בפ"ה). אבל כל ז' הימים שב"ד סוקלין את ארונו בהנחת אבן אחת על ארונו. אבל מתעסקין בו בקבורתו ובכל צרכיו. ומסתמא דמתעסקין עמו לכל דבר. שלא אמרו אין מתעסקין עמהם לכל דבר אלא בהרוגי ב"ד ובמאבד עצמו לדעת ובפורשין מדרכי צבור והמסורת. אבל במנודה ואפילו במוחרם לא אמרו. [...] ואני מה שנ"ל כתבתי.

ואף כשאמרו בכל מקום, אין מתעסקים לכל דבר, לא לענין קבורה ותכריכים אמרו אלא שאין קורעין ולא חולצין עליהם ולא מספידין עליו. וכמו שאמרו במאבד עצמו לדעת וכדתניא המאבד עצמו לדעת אין מתעסקים עמו לכל דבר ואין קורעין ואין חולצין עליו ואין מספידין עליו אבל עומדין עליו בשורה וכו'.⁴⁰

הרשב"א מוכן לקבל ענישת המת בקבורה שאינה כולה לפי הטקס המקובל – מה שכונה לעיל קבורת חמור פסיבית – אבל מתנגד לכל ביטוי אקטיבי של ביזוי המת. הוא מתייחס אל המנודה, אשר כפי שראינו – הוא המוקד העיקרי של הדיון על הימנעות מעיסוק

39 אסתר כהן רישומים של כאב, דת משפט ורפואה בימי הביניים המאוחרים 70 (2019).
וראו עוד MITCHELL MERBACK, THE THIEF, THE CROSS, AND THE WHEEL: OAIN AND THE
SPECTACLE OF PUNISHMENT IN MEDIEVAL AND RENAISSANCE EUROPE 101 (CUP 1999).
אני מודה לפרופסור אפרים שוהם על הפניות אלה.

40 שו"ת הרשב"א, חלק ה, סימן רלו (מהדורת מכון ירושלים, עמ' קנז-קנח).

בקבורה. מה שנרמז אצל הרשב"א, שהיה קיים נוהג של אי-קבורת מנודים, ושהוא יוצא כנגד נוהג זה, נאמר באופן כמעט מפורש אצל הריב"ש (1326-1408):

אבל הגאונים נהגו להחמיר הרבה בגזרתם והעוכר על דינם. שהרי כתבו אדם שנתחייב לחברו בכ"ד וסרב ועבר על גזרות ב"ד כותבין לקהלות ישראל פלוני גזרנו עליו דין וסרב ולא השגיח והחרמנו אותו שלא יתפלל בעשרה ולא יזדמן בשלשה. ואל תמולו לו בן ואל תקברו לו מת והוציאו בניו מבית הספר ואשתו מבית הכנסת עד שיקבל עליו את הדין, ע"כ. ובס' אורחות חיים תשובה לרב פלטי ז"ל שהוסיף עוד בכתב שכותבין לקהלות כלשון הזה ואף אתם נדו אותו והחרימוהו בכל יום תמיד והכריזו עליו שפתו פת כותי ויינו יין נסך ופירותיו טבלים ספריו ספרי קוסמים. וחתכו ציצית שלו ועקרו מזוזותיו ולא תתפללו עמו ולא תמולו לו בן ולא ילמדו בניו בכ"ה ולא תקברו לו מת ולא תכניסו אותו לחבורת מצוה ולא לחבורת רשות ושטפו כוס אחריו ונהגו בו מנהג עובר כוכבים, ע"כ. וכבר אתה רואה שכל אלו חומרות יתרות שהיו נוהגים הגאונים ז"ל למי שעבר על גזרתם ומסרב בדינם כי היו גאוני עולם והיו על בני הגולה כסנהדרין על כל ישראל. אבל לאחר דורם לא נהגו כן רק כפי דין הגמ'.

הריב"ש מגיב ליחס המחמיר, אשר ראינו לעיל מבית מדרשם של הגאונים, בעניין קבורת המנודים. לעומת עמדה זו הוא טוען שבדורו יש לשוב ל"דין הגמרא" שאנו מכיר בענישה של אי-קבורה.

נסכם את שראינו עד כה: בתלמוד אומנם מצינו אזכורים של קבורה מבזה אך לא כהוראה הלכתית קונקרטית. אצל הגאונים קבורה מבזה הינה חלק מסנקציות המוטלות במסגרת החרם. נוסח זה של חרמות מופיע גם לאחר מכן אצל הראשונים, ושם לראשונה אף מכונה הקבורה המבזה "קבורת חמור". נוסף על כך, אצל ה"אור זרוע" נמצא עונש של אי-קבורת אדם רשע, גם ללא הקשר של חרם מוקדם. מגמת הפעלת עונשי קבורת חמור בתקופת הראשונים, ובפרט במרחב האשכנזי, יכולה להיות מוסברת לאור התרבות בת הזמן.

מכאן ואילך אנו פוגשים את הביטוי קבורת חמור במסמכים רבים ומגוונים: בפסקי דין, בתשובות, בתקנות, בחרמות, בשטרות ובזיכרונות של עדי ראייה. ההתפרשות הרחבה של עונש קבורת חמור במופעים השונים והמגוונים מעידה על נוכחותו בתרבות המשפט היהודי.

קבורת חמור במקורות לא-קנוניים מן העת החדשה

פסקי דין

הנה דוגמה לפסק דין בשו"ת מהרש"ל סימן כח. באמצע המאה השש־עשרה, באשכנז, כותב המשיב בנוגע לאדם שהוציא שם רע על בחור אחד ואחותו, שאם לא יחזור בו ויתוודה ויודה שכל דבריו היו שקר כי אז:

להודיע עליו דין גערה ולהורידו אל השערה. ולדונו במארה. עד אשר יבקש התרה. ואם ימאן לשמוע. אזי נוע ינוע. בלתי מרגוע. עד אשר לא ימצא כמהו לרוע. מקול שופר ותרועה. פעמים בשבוע. ואם לא יחדל. אז מעדת הגולה יבדל. ולהרחיקוהו בכל הקהילות בקולי קולות. ולהרים קול עליו בנחש. אשר ישך בלי לחש. זאת ועוד אחרת. תבא עליו קללת ממארת. ומיתת מרגלים תהא מיתתו וקבורת חמור תהא קבורתו ובשבט פשעו ובנגע עונו יתנוול עד אשר ימות כדין מוציא ש"ר שאין לו מחילה עולמית עד אשר ישוב מדרכו הרעה ברוב הצעה ובגודל הכנעה כי באה עליו השעה להשפילו ולהורידו בגופו ובמאודו והמוסיף עליו בעונשין ירום הודו ויתנשא כבודו דברי שלמה בן מהר"ר יחיאל לורי"א ז"ל ה"ה הנקרא שר יצחק.⁴²

גם כאן, המשיב משתמש בעונש קבורת חמור כאיום על העבריין, וביד העבריין למנוע זאת אם יחזור בו. אין אנו יודעים מה עלה בגורלו, אבל ודאי שכדי שהאיום יהיה אפקטיבי היה צריך מפעם לפעם לממש אותו.

גם בן דורו של המהרש"ל, אליעזר בן מנח, חכם שדבריו מובאים בשו"ת הרמ"א סימן טז, כותב בנוגע לאנשים שמהרהרים אחר פסק דינם של חכמים בעניין כשרות נישואים של בני זוג שריננו אחריהם:

לכן איזה מן הצרדין שיפיל דבר אחד מכל מה שפסקו שלשת הגאונים המבוררים ארצה, הן דבר גדול או דבר קטן, אזי יהיה אותו העובר בעונש חרם בב"ד של מעלה ובעונש חרם בב"ד של מטה, ולהפריש אותו מכל קדושות ישראל שלא לקרות אותו ש"ץ לס"ת ולא יהא נמנה לשום קדושה אף למנין עשרה לא יהא נמנה, ופתו פת כותי ויינו יין נסך וקבורתו קבורת חמור, עד שישוב לכשרותו הראשון. ובזה יוסרו אחרים ולא יוסיפו לעשות עוד נבלה בישראל לעשות את אחותנו ח"ו כזונה. והם השלשה עמודי עולם גאונים מבוררים נודע להם העונש מה לעשות, ואף המקל והרצועה נתונים בידם. ובעשות משפט וצדקה,

42 שו"ת מהרש"ל, סימן כח (ירושלים תשכ"ט, עמ' פד). ההדגשות אינן במקור.

יצילנו הש"י מכל מרעין ועקא, ומחזיקים יהיו נקי מדין עלוקה, ונפדה מעצה עמוקה. וציון תפדה במשפט ושביה בצדקה, במהרה בימינו אמן סלה. ע"כ דברי ולעשות סניף לרבותי כדי להגדיל תורה ויאדיר. נאום הטרוד בטרדות הזמנים אליעזר בר מנוח ז"ל.⁴³

תקנות

בתקנה מפנקס קהילת קרקא משנת 1580 נאסר על מסחר יהודים במשקין חריפין ונאמר בה:

ואיזה איש אשר ימלאנו לכו לשכור או להתעסק בעסקים אלו שום התעסקות כנ"ל, אחת דתו להיות מוחרם ומנודה בשני עולמות, ויהיה מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל פתו יהא כפת כותי יינו יין נסך, ושחיתתו כשחיתת נכרי, ובעילתו תהיה בעילת זנות, וקבורתו תהיה קבורת חמור.⁴⁴

תקנות של ועד ארבע ארצות משנת 1684 מכריזות על רשימת אנשים שיש לבזותם "בזיון גדול ולסקול ארונם" וכן:

לא לבקר אותם בחוליים ולא לקוברם בבית קברות של ישראל, קבורתם קבורת חמור וכדומן על פני האדמה יהיו.⁴⁵

תקנה משנת 1721 בעניין תשלום מיסים בקהילת פינסק קובעת שמי שיסרב לשלם חלקו "קבורת חמור יקבר ולא יתעסקו עמו בעת פקודתו ולגרש בניהם מבית הכפוף לפינסק".⁴⁶

בפנקס מדינת ליטא משנת 1751 נאמר על המסרבים לשלם מס גולגולת:

צא תאמר לו אין לו חלק ונחלה באלוקי ישראל קבורת חמור ייקבר ולא יתעסקו עמו בעת פקודתו.⁴⁷

- 43 שו"ת הרמ"א, סימן טז (מהדורת זיו, עמ' קו).
- 44 ישראל היילפרין פנקס ועד ארבע ארצות כרך ראשון: שמ"א-תקנ"ב 1 (מהדורה שנייה התש"ן).
- 45 היילפרין פנקס ועד ארבע ארצות, לעיל ה"ש 43, בעמ' 196.
- 46 מרדכי נדב "תולדות קהילת פינסק-קארלין 1506-1880" פינסק – ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין א 15, 159 בה"ש 55 (זאב רבינוביץ עורך, 1973).
- 47 פנקס המדינה – פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא 250 (שמעון דובנוב עורך, 1925).

חרמות

האיום בעונש קבורת חמור שכיח בחרמות שהוטלו במגוון גדול של מקרים. בחרם שהוצא במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה על ידי דוד בן הודייה נשיא כבל נגד רודפיו של ר' שמואל בן אהרון שליטשטט, מחבר מרדכי קטן, שהיה רב בשטרסבורג בשל שני מלשינים שהוא דן למיתה, נמצא בכתב החרם נגד הרודפים:

תמות בנוער נפשם ועלה באשם קבורת חמור קבורתם כדומן על פני הארמה נבלתם.⁴⁸

בספר מופת הדור על רבי יחזקאל הלוי לאנדא מאת יקותיאל אריה קאמעלהאר מובא חרם שניתן בשנת 1756 בפראג שחיברו ר' יחזקאל לנדא על אלה הפועלים נגד משטרה של הקיסרית מאריא טהערעזיא (מריה טרזה):

ואם ימצא חלילה בינינו איש אשר למרות כל האזהרות לבבו פונה מאיתנו [...] בתוך קהל ישראל לא יתחשב ולא ימנה בין בחייו בין כמותו לקבר אבותיו לא יבוא רק קבורת חמור תהיה לו סחוב והשלך וגופו הנמבזה יהיה למאכל לעוף השמים ולבהמת הארץ.⁴⁹

ר' דוד לידא, שהיה רב כאמשטרדם, הואשם בשבתאות ובגנבות ספרותיות, הוא נלחם להוכיח חפותו בין חכמי פולין ואכן הוצאו חרמות נגד רודפיו. הוא הוציא ספר באר עשק בשנת 1677 ובו מובא חרם אחד שהוצא בלובלין נגד אנשים נקובים בשם מאמשטרדם:

ואסור לכל אדם לעמוד בד אמות שלהם ולא לעשות עמהם שום משא ומתן בעולם, ולא להתחתן עמהם, ולא ליתן להם לינה לילה בשום בית ישראל, ולא לבקר אותם בחוליים ולא לקברם בבית קברות של ישראל, קבורתם קבורת חמור וכדומן על פני השדה יהיו [...] ואפילו אחר מותם יהיו עצמותיהם מגולגלים בנידוי.⁵⁰

בספר לוחות העדות מאת ר' יהונתן בן נתן נטע אייבשיץ, שהוא השתלשלות המלחמה שערך נגדו ר' יעקב עמדין ובו כלולים החרמות שהוצאו על ידי רבנים נגד רודפיו בשנת 1761, כתוב נגד אלה שיחזרו על דברי השטנה נגדו:

48 נחמן נתן קורוניל חמישה קונטרסים קט (1864). במקרה נוסף, בשנת 1500 הטילו חכמי הקראים בדמשק איום להעניש בקבורת חמור (קבורה בקרן זווית רחוקה של בית הקברות) כל מי שיוזקק לערכאות של מוסלמים. וראו שלום בארון היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל חלק ו 331 (יוסף נדבה מתרגם, תשל"ג).

49 יקותיאל ארי' קאמעלהאר מופת הדור: תולדות רבינו יחזקאל הלוי לנדא לר (תרצ"ד).

50 ר' דוד לידא באר עשק 18 (מהדורת פריימאגן, תרס"ד).

מוחרם מפי הקב"ה ושכינתיה ומכל צבא מעלה תהיה אשתו אלמנה ויתומיו לא ירוחמו קבורת חמור ייקבר ובכף הקלע יקלע נשמתו.⁵¹

בספר שבר פושעים מובא חרם שהוצא כנגד כת החסידים בשנת 1786:

ואם המצא ימצא אחד מבני קהילתנו שימלא את לבו מכאן ולהבא לעשות להם מנין בפני עצמם כדי להתפלל באחת מהתנועות האלה או שישנו נוסח התפילה, יהי מוחרם ומנודה בשני העולמות בעולם הזה ובעולם הבא, ויהיה מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל פתו פת כותי וכו', קבורת חמור יקבר [...]⁵²

בקהילת וורקה בפולין בשנת 1800 קודש בית העלמין ונפתח הפנקס של חברא קדישא, שם מסופר על יולדת שמתה וקברו ולדה עימה ללא נטילת רשות מן החברא קדישא וכתבו על האנשים שהתעסקו בקבורה שאחרי מותם ייקברו קבורת חמור.⁵³ בקהילת באברויסק בבלארוס במאה התשע-עשרה היה לחברא קדישא פנקס סודי ולפי השמועה "אפיקורסים רבים נכתבו בו תחת השם הנורא קח"י"⁵⁴ – קבורת חמור יקבר. בקהילת מלאבה בפולין בזיכרונות מן המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים מדובר על עוצמתה של החברא קדישא ומי שהיה בעימות איתה נכתב בפנקס שקבורת חמור ייקבר. בלונדון בתחילת המאה השמונה-עשרה הוציא ר' מרדכי המבורגר לעז על גט שסודר והחרימו אותו על פי חרם דרבנו תם שחל עולמית על מוציא לעז על גיטין, ועל פרשה זאת⁵⁵ נכתב הספר מעשה רב (לונדון, 1707) על ידי ר' יוחנן בן יצחק מהעלישווא. ומובא שם:

וכתבו בפנקס הקהל על זה האיש בקבורת חמור יקבר הוא וכל הנלווים עליו.⁵⁶

כאן יש דוגמה עד כמה היה האיום ממשי ומפחיד: האיש הזה חרד כל כך מקבורת חמור שהטילו עליו, עד שקנה מכספו מגרש לבית עלמין לו ולמשפחתו.⁵⁷

- 51 ר' יהונתן אייבשיץ לוחות העדות 81 (מהדורת עפשביין, תרמ"ה).
 52 מובא אצל מרדכי וילנסקי חסידים ומתנגדים כרך שני 91 (תש"ז).
 53 ראו שמעון הוברבנד, קידוש השם: כתבים מימי השואה מתוך הגזים של ארכיון רינגלבלום בגיטו וארשה, 279 (נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, עורכים, תשכ"ט).
 54 שלמה פריעד, עדת ישראל בבאברויסק, כנסת הגדולה 2 עמוד 103 (1890).
 55 שמחה אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד: חומר לתולדות המשפט העברי 35, ה"ש 1 (תרפ"ב).
 56 יוחנן בן יצחק מהעלישווא מעשה רב א (תס"ז).
 57 אסף העונשין אחרי חתימת התלמוד לעיל ה"ש 55, בעמ' 35.

שטרות

עד כמה חדר האיום של קבורת חמור לתודעה ניתן לראות בדוגמה הבאה: בשו"ת ראנ"ח סימן סא (טורקיה במחצית השנייה של המאה השש-עשרה ובתחילת המאה השבע-עשרה) מובא שטר מכירה שבו המוכרים מסלקים עצמם מן הממכר ומעבירים אותו לקונה ומצהירים בכל מיני חומרות שהממכר עבר לקונה ומוסיפים שמי שיערער על המכירה קבורת חמור ייקבר:

ואם יוציאו מפיהם דבור מנגד למכירה זו או טענת אונס ומודעות המדבר הנבל' בו אלה בו קללה בו חרם בו גרוי בו שמתא ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר התורה ומחה יי' את שמו מתחת השמים והבדילו יי' לרעה והיה רק זועה לא ימנה בכלל עשרה לשום דבר שבקדושה קבורת חמור יקבר והכל כהוגן וכתקון חז"ל בלי שום תנאי ושיור דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא ממרת לאה תחלה ואחריה מבעלה ומבנם וכתם הערבים הגז' קנין שלם מעכשיו כראוי [...] ⁵⁸

זיכרונות

מצוי בדינו תיעוד מן המאה התשע-עשרה של עדי ראייה לקבורת חמור:

לא היו ימים מרובים ומרדכי-ברילס חלה ומת גם הוא. איש לא חפץ להתעסק בקבורתו. נכרים "טיהרו" אותו על פי הוראת החברה הקדושה: במי רפש צו ל"טהר" אותו, ובטרם הלכישוהו תכריכיו סטרו ראשי החברה על גבו אחת ושתים [...] אחר כך הטילו את גופו לתוך עגלת אשפה, הסירו מעליה אופן אחד וסוטה דלה סחבה את העגלה בשווקים וברחובות [...] אחרי העגלה רצו נערים ועדר כלבים. "החברה הלכנה" זרקה כעכים לפני העגלה ועל גבי העגלה: הכלבים קפצו וחטפו את הכעכים. הביאו את הבר-מינן לבית העלמין וקברוהו סמוך לגדר – קבורת חמור. ⁵⁹

תיאור דומה ניתן בעיתון רוסי מבלארוס בשנת 1879 על קבורתה של נערה יהודייה ששהתה בבית גויים כדי להירפא ממחלה שסבלה ממנה ובשל כך סירבה הקהילה היהודית להתעסק בקבורתה. משניתן צו על ידי השלטונות לקבור אותה, קברו אותה באישון לילה "וכמאתיים יהודים וילדים הקיפו את הלוויה וזרקו אבנים לכיוון הגופה

58 שו"ת ראנ"ח, שאלה סא (מהדורת קושטא, עמ' צה-צו).

59 ש' וויגדרמאן "קבורת חמור", לעיל ה"ש 8, שם. יש להזכיר גם את סיפורו של פרץ סמולנסקין (1842-1885), שכותרתו עצמה מעידה על שכיחותה של התופעה בתודעה הציבורית. ראו פרץ סמולנסקין קבורת חמור, או, מדחי אל דחי (תרל"ד).

עד לבית הקברות וגם שם לא החברא קדישא קברו אותה אלא אנשים שהיו שם קברו אותה מאחורי הגדר.⁶⁰

סיפור דומה קשור לחרם שהוטל על מי שיקבל טיפול בבית חולים של המיסיון בירושלים בשנת 1845. רבנים התגייסו למלחמה במיסיון האנגלי והוציאו כמה תקנות נגד המשתמשים בשירותיו. על באי בית החולים הוטל חרם, לא צירפו אותם למניין, לא מלו את בניהם וגולת הכותרת הייתה שמי שנפטר בבית החולים הזה לא הובא לקבורה בקבר ישראל.

וכחרם חמור כחרם יהושע בן נון וכחרם דרכינו גרשון ז"ל [...] בל ירים איש את רגלו ליכנס אל תוך ההוספיטאל [...] הן חולה לרפאותו הן בריא לשרת שמה [...] והנכנס לשם יהיה מוכרל ומופרש מעדת ישראל לגמרי בל יומל בניו [...] ואחר מותו [...] לא יוקבר בקבורת ישראל [...] ⁶¹

החרם הזה מוזכר בספרה של הסופרת השבדית סלמה לגרלף, ירושלים, אגב סיפור על אישה זקנה שבאה לירושלים כדי להיקבר בה.⁶² האישה נפלה ברחוב ליד בית החולים של המיסיון ונאספה לתוכו לקבלת טיפול ומתה בבית החולים. היהודים לא היו מוכנים לקבורה והיא נקברה על ידי המיסיון והיהודים חיללו את קברה כמה פעמים.

דוד ילין מספר על יהודייה ספרדייה שמוצאה מחיפה, שהתאשפזה בבית החולים האנגלי.⁶³ רופא המיסיון שלח לראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר מכתב, ובו הוא הודיע לו כי אישה יהודייה שוכבת בבית החולים הנתון לפיקוחו, והיא במצב קריטי וקרובה למות. כוונת המכתב הייתה לנסות להעביר את האישה לבית חולים יהודי בטרם מותה, כדי שלא יחול עליה החרם הנזכר לעיל, ותוכל להיקבר בקבר ישראל. תשובתו של הראשון לציון הייתה שמכיוון שאישה זו נכנסה לבית החולים של המיסיון, למעשה היא הוציאה עצמה מקרב ישראל ואין לה תקנה. למחרת חילופי מכתבים אלה נפטרה האישה, ביום שמחת תורה. מנהל בית החולים שלח מכתב לראשון לציון בבקשה שיורה לקברנים לקחתה. תשובת הרב תאמה את תשובתו הראשונה, ולא עזרו כל טענות ומענות. בלית ברירה פנה המיסיון למושל העיר – לפחה הטורקי, וסיפר לו על השתלשלות

60 1879, 6 SALVATA RAZAVET (מיום 4.10.1879. המקור ברוסית, התרגום על ידי המחבר).

61 מובא אצל אריה מורגנשטרן "בית החולים היהודי הראשון בירושלים" קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה 33, 107, 113 (1984).

62 סלמה לגרלף ירושלים 352 (יעקב רבינוביץ מתרגם, 1957).

63 במכתביו ל"המליץ" שהתפרסמו (תחת הכותרת "מכתבים מירושלים") בו' ובכ"ח במרחשוון תרנ"ח (1897, גיליונות 230; 248). המכתבים נדפסו שוב בכתבי דוד ילין כרך א 171, 177 (בנימין ריבלין עורך, תשל"ב), תחת השם "ירושלים של תמול" (מצויים גם במרשתת בפרויקט בן יהודה). הפרשה מוזכרת גם כן בעיתון של המיסיון Jewish Missionary Intelligence, 1897, vol. XIII, p. 114.

העניינים. תשובתו של הפחה הייתה שהוא אינו מתערב בענייני דת, ואי אפשר להכריח עדה לקבור אדם שהיא אינה מכירה בו כבנה. הפחה גם התרה בשני הצדדים שהוא לא יסבול התפרעויות סביב נושא זה. במוצאי החג התאספו יהודים סביב בית החולים, וגם על הר הזיתים הוצב חבר בית הדין הספרדי ואיתו כמה אנשים, להשגיח שלא תובא לשם הגופה ותיטמן בחשאי. המיסיון בראותו שהיהודים נחושים בדעתם, הביא קברנים ערבים, ואישה זו נקברה בחלקת המיסיון ולא בחלקה היהודית.

תיאור מפורט של קבורת חמור ישנו גם לגבי מתאבדים ביהדות מרוקו:

אנשים שאיבדו את עצמם לדעת, לא זכו לקבורה מכובדת או אפילו רגילה. אמנם הם נקברו בבית העלמין היהודי, אך נערכה להם תמיד קבורת חמור. אנשי החברא קדישא עלו לבית הקברות עם מעדר ביד, ובקצהו המרוחק של בית העלמין בפינה שוממה ועזובה ליד הגדר, הם זרקו את כלי החפירה, ובמקום בו נפל האת, שם קברו את האיש. לזה קראו "קבור ליד הגדר". הטהרה (הרחיצה) נעשתה ללא תפילות וטכסים כמקובל ואת המת לא נשאו בארון כרגיל, אלא הניחו אותו במין ארגז גדול מעץ המכונה לארטיזא. זוהי תיבת עץ גדולה דומה לשוקת, ועקרות הבית השתמשו בה לכביסה בבית. אורכה של תיבה זו הוא למעלה ממטר וחצי ורוחבה כמטר. בהלוויה לא קראו פרקי תהילים כמקובל, אלא עברו בשקט עד שהגיע לבית החיים, שם נקבר האיש ללא שום טכסים. גם לא נקבע לוח על מצבת הקבר עם שם הנפטר, תאריך הפטירה ושאר הפרטים הנהוגים ביהדות.⁶⁴

סיום

סקירה זו הראתה שעונש קבורת חמור שכיח במקורות היהודיים. ישנן עדויות על הפעלתו של העונש למעשה, אך בעיקר ישנן עדויות על הטלת איום בקבורת חמור. סוציולוג של המשפט יתעניין במספר המקרים של קבורה מבזה. פילוסוף של המשפט מתעניין במתח הקיים בין קיומו של העונש – אם מומש למעשה ואם נשאר רק כאיום – ובין ערך כבוד הבריות המוכר גם הוא בעולם הערכים של המשפט היהודי. אי אפשר להתעלם מרישומו של איום חוזר ונשנה שגופת אדם תבזזה בדרך כלשהי, גם אם לא תמיד מומש האיום. ביזוי גופה הנמצא בתוך טווח האפשרויות של הענישה הממוסדת צובע באופן קודר את האקלים המשפטי-חברתי של הקהילה. הביטוי האולטימטיבי נגד קבורת חמור

64 רפאל בן שמחון יהדות מרוקו – הווי ומסורת במחזור החיים 488 (תשנ"ד). הולצמאן מביא בספרו תיעוד של מנהיג רפורמי ש"הובא לקבר כפגר מובס ויקברוהו קבורת חמור". ראו אליהו בן משה הולצמאן, עמק רפאים 11 (1875).

בשל הטענה שהעונש מנוגד לעיקרון של "אדם נברא בצלם אלוהים" מיוחס לרא"ש, אך למעשה בא ב־1793 מפיו של המשכיל הגרמני, ר' שאול ברלין, שפרסם את שו"ת בשמים רא"ש:

וששאלת מי שהוא רשע גמור כל ימיו אם חייבים לקברו ביומו או לא, דלמא רשאין לבזותו כי הא דגירר עצמות אביו על מטה של חבלים.

תשובה

אף דחכמינו ז"ל אמרו לענין קבורה טעמא דכבוד הבריות, מכל מקום עיקר הלנת מת לאו האמור בתורה. והא דשיילי' בקבורה אי משום בזיון אי משום כפרה לא בהלנה לגמרי איירי דהאי ודאי אין בכוחו לצוות עליו אלא שצוהו שיתנוהו בארון במקום מיוחד ולא יקברוהו תחת הקרקע, ואפס לפי המסקנה אינו יכול למחול ואין בדינו להפקיר לאו האמור בתורה, ואי משום כפרה דידי' ניהיב לי' כפרה דיהבא לי' קרא. ואף גם שעניין כבוד הבריות הוא שהבריות כולן מתבזין בזה והוא גנאי כולן. והך דחזקי' לא עשה אלא שנהג בו מנהג בזיון וכדי לכפר לו דמת שנתבייש כפרה היא לו אבל לא להניחו בלי קבורה. והא דאמרין בירושלמי ארפינון מן דדהו אכלו אין ללמוד מזה לעשות מעשה באדם שנברא בצלם אלוהים, ולא להלכה אמרו אלא שאמר להם דרך צחות, ואי תימא הלכה – הוראת שעה היתה לגדר באחד שהכשיל את הרבים ויראו רבים ויפחדו מעונש שמים שיראו שישלם מדה כנגד מדה. אבל לא נמסר לבית דין לענוש אחר מיתה.⁶⁵

כידוע, קיימת הסכמה בין החוקרים וחלק מן הפוסקים שבשמים רא"ש הוא מעשה זיוף ואינו כולל תשובות של הרא"ש כפי שהמוציא לאור טען.⁶⁶ עם זאת חלק מן הפוסקים התרשמו מחריפות הדיון ההלכתי בתשובות שונות ואינם פוסלים אותו מכול וכול. במקרה זה, בכל אופן, הרוח המשכילית השורה על התשובה בוודאי מהווה הוכחה לזיופה. המושג קבורת חמור לא נזכר בתשובה, אבל הוא ודאי עומד ברקע הדיון. התשובה מתמודדת עם הסיפור בירושלמי שראינו לעיל ומתעלמת מכך שהקבורה נמנעה משום שהמקרה אירע בשבת או ביום כיפור, ומכאן שאין ללמוד מסיפור זה על מקרים אחרים. המשיב דוחה את המשמעות הנורמטיבית של הסיפור בכך שהוא מנוגד לעיקרון שאדם נברא בצלם אלוהים – עיקרון שטרם הועלה בדיונים על קבורת חמור ומצביע על גישה הומנית המאפיינת את הגישה המשכילית. התשובה מניחה שהעונש של אותו טבח היה בסופו של דבר עונש משמיים וההוראה להימנע מקבורתו הייתה הוראת שעה ומכל מקום לא

65 שו"ת בשמים ראש, סימן סד (מהדורת ברלין, עמ' כו). הדברים מצוטטים בהסכמה אצל ר' חיים פלאג'י, שו"ת חיים ביד, סימן קט (מהדורת אומיר תרל"ג, עמ' קכ-קכא).

66 משה סמט "ר' שאול ברלין וכתביו" קרית ספר מג 429 (תשכ"ח).

נמסר לבית דין לענוש אחר מיתה. אימוץ עמדתו של בעל "בשמים ראש" הוא למעשה סגירת מעגל. כפי שראינו, עונש קבורת חמור חדר למערכת הענישה היהודית בעיקר בעקבות השפעות זרות מבחוץ, ועכשיו ההתנגדות לו מקורה גם היא בהלכי רוח הומניים וליברליים שמנשבים בחשיבה הכללית ומשפיעים על עולם הערכים היהודי.

עולה, אם כן, השאלה האם לפנינו גישות שונות ומנוגדות – האחת דוגלת בכבוד הבריות ושוללת ביזוי הגופה, והאחרת ממעטת בכבוד הבריות ומאפשרת ביזויה? אני רוצה להציע, בעקבות דבריו של הרמב"ם, כי ניתן לשלב בין ערך כבוד הבריות ובין קיומם של עונשי ביוש כולל עונש קבורת חמור. הרמב"ם כותב, בהתבססו על דברי התלמוד (בבלי, מועד קטן טו, ע"א), שלכל בית דין יש הכוח והסמכות לבייש ולכזות עבריינים במידה הנראית לבית דין הכרחית:

[ה] וכן יש לבית דין בכל מקום ובכל זמן, להלקות לאדם ששמועתו רעה, והעם מרננים אחריו שהוא עובר על העריות. והוא שיהיה קול שאינו פוסק כמו שבארנו, ולא יהיו לו אויבים ידועים שמוציאין עליו שמועה רעה. וכן מבזין את זה ששמועתו רעה, ומחרפין את יולדתו בפניו [...]. [ז] וכן יש לדיין לנדות ולהחרים מי שאינו בן נידוי, כדי לגדור פרץ כפי מה שיראה לו שהשעה צריכה לכך, ויאמר שנדרוהו והחרמהו על דעתו, ויפרסם חטאו ברבים שנאמר אורו מרוז אמר מלאך ה' אורו אורו יושביה כי לא באו לעזרתה.

[ח] וכן יש לדיין לעשות מריבה עם הראוי לריב עמו, ולקללו, ולהכותו, ולתלוש שערו, ולהשביעו באלוהים בעל כרחו, שלא יעשה או שלא עשה שנאמר ואריב עימם ואקללם ואכה מהם אנשים ואמרטם ואשביעם באלוהים.

[ט] וכן יש לו לכתף ידים ורגלים, ולאסור בבית האסורים, ולדחוף, ולסחוב על הארץ שנאמר הן למות הן לשרשי הן לענש נכסין ולאסורין. [י] כל אלו הדברים, לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך, ושהשעה צריכה לכך.

בהמשך דבריו, לאחר שהרמב"ם קבע שאכן יש לבית דין הכוח והרשות לכזות עבריינים, הוא מוסיף ואומר:

[י] ובכול יהיו מעשיו לשם שמיים, ואל יהי כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי הוא דוחה לא תעשה של דבריהם, וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקוב המחזיקים בדת האמת – שיהיה זהיר שלא יהרוס כבודם, אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד: שכל המבזה את התורה, גופו מחולל על

הבריות; וכל המכבד את התורה, גופו מכובד על הבריות. ואין כבוד התורה, אלא לעשות על פי חוקיה ומשפטיה.⁶⁷

בסיומת זו קובע הרמב"ם עיקרון חשוב: כבוד האדם (כבוד הבריות) הוא אכן עיקרון חשוב, אבל הוא קיים רק ביחס למי שמכבד את עצמו. אדם המסתובב בפרהסיה עירום אינו יכול לצפות שאחרים יכבדוהו. אדם המחלל את התורה מבזה את עצמו ואינו יכול לצפות שאחרים יכבדוהו. הזכות לכבוד האדם היא זכות שאדם קונה לעצמו במעשיו ואינה זכות שיש לו מעצם היותו אדם. ניתן לנסח רעיון זה גם באופן הבא: לכל אדם יש זכות טבעית מולדת על תנאי: אם יכבד עצמו הוא זכאי שאחרים יכבדוהו. בניגוד לתפיסות עכשוויות שהזכות לכבוד האדם היא זכות טבעית, תפיסת היהדות אליבא דהרמב"ם היא שלעברייך אין מגילת זכויות המגינה עליו מפני התעמרות בו.

